

Pál János

Kényszerpályás útkeresés – 1.

A dél-erdélyi Unitárius Egyház önszerveződési stratégiái

A bécsi döntéssel Romániában maradt és kolozsvári központi kormányzati szerveitől elszakadt egyházrész története fehér folt az unitárius egyháztörténet-írásban. Monografikus feldolgozásra mindezidáig nem került sor, leszámítva azt a néhány dolgozatot, amelyeket az unitárius egyháztörténet iránt érdeklődő diákok készítettek el.¹ A kor történéseit is tárgyaló egyháztörténeti munkák pedig mellőzik a témát, vagy csupán minimális információkat szolgáltatnak az érdeklődő számára.² A kutatások hiánya a 20. századra vonatkozó elégtelen és szegényes egyháztörténet-írással magyarázható, amely egyfelől marginalizálta e kérdést, másfelől teljesen a magyarországi egyházrészsel azonosította, erre redukálta az intézmény történetét, jóllehet a kolozsvári egyházvezetés 1940 és 1944 között is integráns elemének tekintette a dél-erdélyi egyházrészét.

Mivel 1944 őszén a Tordán átvonuló szovjet csapatok teljesen megsemmisítették az egyház irattárát, az események tényszerű és aprólékos feltárása szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik a források szegénységéből eredően. Dolgozatunkba ezért csupán azokat az iratokat építhettük be és azokra támaszkodhatunk, amelyek különböző formában és csatornákon jutottak el 1940 és 1944 között Kolozsvárra, és amelyek ma az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában találhatóak.³ „Keresztmetszet gyanánt” használtuk továbbá az Ürmösi Unitárius Egyházközség Levéltárának iratait.

Írásunkban két kérdésre kerestünk választ: milyen tendenciák érvényesültek és milyen kilátások mutatkoztak a központi kormányzat és az utánpótlást (lelkészek, felekezeti tanítók) biztosító tanintézetek nélkül maradt egyházrész

¹ Pál János: *Impériumváltások árnyékában. Adatok az Unitárius Egyház 1940–1948 közötti történetéhez.* (kézirat, lelkészképesítő vizsgadolgozat) 45–57, 112–139.; Szabó László: *A magyar Unitárius Egyház nemzetvédelmi harca 1940–1948 között.* (kézirat, lelkészképesítő vizsgadolgozat) 10–15.

² Erdő János: *Az Unitárius Egyház történetének rövid áttekintése.* <http://www.unitarius.com/erdoegyhaztortenet.html>.; Kedei Mózes: *Az Erdélyi Unitárius Egyház rövid története.* Kolozsvár, 2002, Unitárius Egyház. 87.; Kovács Sándor: *Unitárius egyháztörténet.* Kolozsvár, 2009, Protestáns Teológiai Intézet, 55.

³ A tordai egyházvezetés irattárából egyetlen iratcsomó maradt az utókorra.

életében, illetve milyen stratégia mentén próbált a Kolozsvárról kinevezett vezetőség eleget tenni a jelentkező kihívásoknak. Melyek voltak azok a lehetőségek, eszközök és korlátok, amelyek meghatározták mozgásterüket? Kijelölt célunkat három ponton próbáltuk megragadni: *az események háttéréül szolgáló és azt befolyásoló magyar és román nemzetépítési stratégiák; a folyamatok irányát jelző, 1940–1944 közötti helyzetkép; kiútkeresés, megoldási kísérletek.*

Antagonisztikus nemzetpolitikai stratégiák ütközéspontjában

A magyar–román határkérdést rendezni óhajtó Turnu Severin-i tárgyalások eredménytelensége közvetlenül vezetett a második bécsi döntéshez, amely aktussal Hitler véglegesen lezártnak és megoldottnak tekintette a közép-kelet-európai térség stabilitását és egyben német érdekeket veszélyeztető magyar–román viszályt. Ez a Budapest által felismert realitás és a további revíziós célok egyrészt a Romániával fennálló feszült politikai viszonyok enyhítésére, konszolidálására sarkalltak, másrészt a románsággal szemben visszafogottabb nemzetiségpolitikára készítettek Magyarországot a dél-erdélyi etnikai viszonyok, szerkezet megőrzése végett.

Ezzel a stratégiával Románia egy teljesen ellentétes töltetű politikát állított szembe. Mivel a bécsi döntést ő sem végleges megoldásként fogta fel, elsőrangú feladatának tekintette a Magyarországgal fennálló viszonyban a feszültség és instabilitás látszatát fenntartani, mintegy sugallva Németországnak, hogy Erdély kérdésének rendezése *nem vezetett* a térség stabilitásához, és újragondolása, revíziója teljesen indokolt. Ezzel párhuzamosan erőteljes, a legfelsőbb hatalmi szervek által kidolgozott, kampány indult meg Dél-Erdély magyar közösségeinek ellehetetlenítésére és elüldözésére. Paradox módon ez utóbbi törekvés tökéletesen kiegészítette az előbbit, ugyanis a magyar fél más eszközök hiányában – az ellensúlyozás céljával – többször élt maga is a retorzió lehetőségével, amit aztán a román propaganda kiválóan mediatizált fentebb jelzett céljai érdekében. A dél-erdélyi magyarság elleni diszkriminatív intézkedések tehát egyszerre szolgáltak külpolitikai és nemzetépítési célokat.

Összegezve: a dél-erdélyi magyar közösségek sorsának alakulását 1940 és 1944 között a román államvezetés háború utáni jövőképeinek, békeelképzelésének kontextusában kell tárgyalni. Mivel a román politikai elit – ideológiai színezettől függetlenül – a trianoni status quo visszaállítását és egy etnikailag homogén nemzetállam létrehozását tűzte maga elé célul,⁴ teljesen érthető, hogy

⁴ Lásd pl. Sabin Manuilă lakosságcsere-tervezetét. Tófalvi Zoltán: *Sabin Manuilă lakosságcsere terve*. Székelyföld 2009/1. 130–155.

intézkedéseinek éle nemzeti kisebbségei ellen irányult, és lépései diszkriminatív jelleget öltöttek.⁵

A Kolozsvárról kinevezett vezetőségnek tehát egy viszonylag ellenséges társadalmi-politikai légkörben kellett megszerveznie a „hatalmi központ” nélkül maradt dél-erdélyi unitárius közösség életét.

Helyzetkép, az egyház életében érvényesülő folyamatok

Az egyházkormányzat átszervezése

A határkiigazításból adódó új helyzetet az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1940. szeptember 2-án rendkívüli ülés keretében tárgyalta. Ennek egyetlen tárgypontját az egyházkormányzat esetleges átszervezése képezte, miután egyházközségeinek és híveinek jelentős része román fennhatóság alatt maradt. Az ekkor életbe léptetett határozatok azt jelzik, hogy az egyház *Szervezeti Törvényének* előírása szellemében kormányzási jogát – a bekövetkezett közjogi változások ellenére – továbbra is gyakorolni szerette volna a dél-erdélyi egyházrész felett.⁶ Számolva azonban a román hatóságok elutasító magatartásával,⁷ állásfoglalását a követ-

⁵ Fejezetünkben a következő munkákra támaszkodtunk: Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944)*. Pro Minoritate 2002. Ősz. 7–41.; L. Balogh Béni: *A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között*. In Kovács Kiss Gyöngy (szerk.) *Történelmünk a Kárpát-medencében*. Kolozsvár, 2006, Komp-Press Kiadó 19–29.; L. Balogh Béni – Bárdi Nándor: *A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően*. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.) *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 162–167.; Balogh L. Béni: *Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között*. Századok, 2007/1. 3–27.; L. Balogh Béni: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete (1940–1944)*. Korrajz 2003. A XX. Század Intézet Évkönyve. 2004, XX. Század Intézet, 39–53.; L. Balogh Béni: *Az „idegháború” kezdete*. In Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.) *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, 2006, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 101–121.

⁶ Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (EUEGyLt.) *Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve*. (EKT jkv.) 1940. szeptember 20. 273. jegyzőkönyvi pont (jkvp.) 338. „[...] az egyház valamennyi egyházközségére és intézményére nézve továbbra is gyakorolni óhajtja, és mindaddig gyakorolja, amíg ennek lehetősége meglesz, s azt a reményét fejezi ki, hogy az új határok részletes megvonása után a két ország közt olyan megegyezés jön létre, hogy ez a jog a jövőben is gyakorolható lesz.”; Mikó Ferenc egyházi titkár javaslatára a határozatot körlevélben ismertették a lelkészekkel. EUEGyLt. Mo. 6/1519/940.

⁷ 1940. október 26-án Mikó Lőrinc egyházi titkár és Szathmáry János egyházi jogtanácsos még találkozhatott a dél-erdélyi egyházi képviselőkkel, de a november 2-ára tervezett találkozóra már nem kerülhetett sor a román határőrség közbelépése miatt. EUEGyLt. Jel. 142/1817/940.

kező meghagyással egészítette ki: amennyiben az egységes kormányzást külső körülmények lehetetlenné tennék, Gál Miklós főgondnok tegye meg a szükséges lépéseket az új egyházkormányzat felállítására, Torda központtal.⁸ Egyházi részről az elnöki teendők végzésével Árkosi Tamás egyházi közügyigazgatót, aranyostordai esperest bízta meg.⁹

Kapcsolataik megszakadása esetén egyházközségeit ügyeik felterjesztésével Gál Miklóshoz irányította, a tordai lelkési hivatalhoz címezve, amely így a dél-erdélyi egyházrész közigazgatási központjává minősült át.¹⁰

Már ekkor szükségesnek mutatkozott, hogy az egyházi alkalmazottak körében is tömeges méreteket öltő áttelepedések megakadályozása végett mindenkit állásában való megmaradásra szólítson fel, az újonnan kinevezetteket pedig arra: foglalják el állomáshelyeiket, és intsék nyugalomra és fegyelemre híveiket.¹¹ A felhívás ellenére azonban az egyházi alkalmazottak tömegesen hagyták el állomáshelyeiket. Ennek eredményként az EKT már november 7-én fegyelmi eljárás megindítását helyezte kilátásba a Magyarországra indokolatlanul áttelepe-

⁸ EUEGyLt. EKT jkv. 1940. szeptember 20. 273. jkvp. 338. „Arra az esetre és arra az időre, amikor az Egyház egységes kormányzásának gyakorlása a külső körülmények folytán lehetetlenné válik, EK Tanács úgy intézkedik, hogy dr. Gál Miklós egyházi főgondnok a fiát felkéri és megbízza azzal, hogy az EK tanács tagjai közül az új határokon túl maradókat – kiegészítve őket a felsőfőházi felügyelőgondnokkal – a szükséges további határozatok hozása végett Tordára összehívja s elnökiül is az EK Tanács nevében a szükséges intézkedéseket megtegye.”; EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940.

⁹ Uo. „Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa az új országhatárok megvonása következtében arra az esetre és időre, amikor lehetetlenné válik az, hogy az egyházi szervezeti törvény szerinti kormányzását az egyház valamennyi egyházközségére és intézményére nézve továbbra is gyakorolja, a Romániában maradó egyházközségek és egyházi intézmények feletti egyházi főhatósági jogok gyakorlását dr. Gál Miklós egyházi főgondnok, tordai ügyvédre, és egyházi részről Árkosi Tamás egyházi közügyigazgató esperes atyánkfaira bízta, akik jogosultak elnöki ügykörben a szükséges intézkedéseket megtenni és az Egyházi Képviselő Tanácsnak az új határokon túl maradó tagjait a fontosabb ügyekben való határozathozatalra összehívni. Dr. Gál Miklós és Árkosi Tamás atyánkfainak joguk lesz a Romániában maradó egyházközségek lelkészei és egyházkörök esperesei, valamint az egyház központi személyzete részére a vallásügyi minisztérium költségvetésébe felvett fizetésekre státokat kiállítani és a megfelelő összegeket felvenni, szintúgy a felekezeti tanítóknak a közoktatásügyi minisztérium költségvetésébe felvett államségélyeket és az államtól, s hatóságoktól az ottani egyházközségek és egyházi személyzet részére járó egyéb illetményeket is.”

¹⁰ EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940.; EUEGyLt. Mo. 6/ad 1519/1940.

¹¹ EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940.

dők, repatriálni szándékozók ellen.¹² Hasonló álláspontra helyezkedett tanítóival szemben is, és visszatérésre szólította fel őket.¹³

Szeptember 2-án foganatosított határozatait az EKT másnap, 1519/1940 számú köriratában minden egyházközséggel, intézményével ismertette, 5-én pedig külön leiratban (Ad 1519/1940) fordult a dél-erdélyi esperesi és lelkészi hivatalokhoz. Ebben, a közigazgatási központra vonatkozó esetleges módosítások mellett, a felekezeti iskolák továbbműködtetésére utasított,¹⁴ ismételten visszatérésre szólította fel elmenekült alkalmazottait, a tanerők nélkül maradt iskolákban pedig lelkészeinek az oktatási feladatok ellátását is elrendelte.¹⁵

Az ezt követő napokban az EKT további intézkedéseket foganatosított a Dél-Erdélybe szakadt egyházközségek megsegítésére. A közpénztári illetmények akadálymentes folyósítása végett (felekezeti tanítók, lelkészek stb.) Gál Miklósnak a központi pénztár 100 000 lej utalt át. Továbbá elkészítették és átküldték Tordára az egyházi alkalmazottak fizetési kimutatásait, 39 950 lej értékben pedig hittankönyveket küldtek az iskolák és egyházközségek részére.¹⁶

A dél-erdélyi egyházkormányzat felállítására az első impulzus tehát Kolozsvárról érkezett, intézkedései pedig az egyházi élet zavartalan és folyamatos működésének biztosítására irányultak, amit az EKT elsősorban az oktatás és lelkészi munka területén kívánt szavatolni tanítói és lelkészei áttelepedésének megakadályozása árán, ami egyben távlati integrális revíziós elképzeléseivel is harmonizált.¹⁷

¹² EKT jkv. 1940. november 7. 310. jkv. 374. A határozat ellenére sem sikerült gátat vetni a menekültáradatnak. Továbbra is jelentős számban hagyták el állomáshelyeiket a lelkészek. 1941. január 20-án Fikker János egy, az elmenekült lelkészek ügyeit kivizsgáló bizottság kinevezését kérte. Továbbá javasolta, hogy abban az esetben, ha a menekülés ténye – a bizottsági vizsgálat után – indokolt, az illető lelkészt vagy segédlelkészt ideiglenesen a szükség szerint alkalmazzák. EKT jkv. 1940. január 20. 10. jkv. 360. (Bizottsági tagoknak Fikker Jánost, Benczédi Pált és Abrudbányay Gézárt nevezték ki.) A bizottsági jelentés alapján az EKT csak Nagy Zoltán temesvári és Péterffy Mihály zsákodi lelkészek menekülését ítélte indokoltnak. Nemes Dénes ügyét adatok hiányában függőben hagyta, Gálfi Elek szebeni lelkészt fegyelmi elé rendelte, Székely Gyula és Ürmösi Gábor teológiai hallgatók ügyét pedig a Teológiai Akadémia igazgatóságára bízta. EKT jkv. 1941. március 31. 60. jkv. 372.

¹³ EUEGyLt. Mo. 9/1554/1940.

¹⁴ EUEGyLt. Mo. 6/Ad 1519/1940.

¹⁵ Uo.

¹⁶ EUEGyLt. Jel. 142/1817/1940.

¹⁷ Főtanácsai jegyzőkönyv (Ft. jkv.) 1941. január 12. 4–10.

Romániában maradt egyházközségek

A Romániában maradt egyházközségek számáról forrásaink eltérő számadatokat tartalmaznak: Gál Miklós 40–50,¹⁸ egy ezeket az egyházközségeket leltárba vevő, keltezetlen kimutatás 50,¹⁹ az *Unitárius Jövendő* 1940 szeptember-októberi száma és az 1941-es *Hangya Naptár*²⁰ pedig 51 egyházközség elszakadásával számolt.²¹ Megnevezett adataink azonban ellentmondásosak és pontatlanok: a dél-erdélyi egyházközségeket számbavevő forrásunkban nem szerepel Marosújvár, Magyarzsákod és Székelyderzs, ugyanakkor az *Unitárius Jövendő* említett számában található kimutatásból hiányzik Aranyosgyéres és a Mezősegi körlelkészség.²² Utóbbi nem szerepel a *Hangya Naptár*ban sem, Marosújvár pedig nem egyházközségként, hanem önálló segédlelkészségként van feltüntetve. Pontatlan információkat szolgáltat a *Keleti Újság* is, mely 48 egyházközség elszakadásáról tudósított, olyan népes egyházközségeket mellőzve, mint Magyaroszvát, Küküllődombó vagy Pipe.²³

Adatainkat összesítve: számításaink szerint a romániai unitárius egyházat 53 egyházközség alkotta. Kolozsvár ugyancsak 53 egyházközség elszakadásáról referált az 1941 januárjában tartott főtanácsi ülésen.²⁴

¹⁸ EKT jkv. 1940. szeptember 2. 272. jkv. 337.

¹⁹ EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940. Abrudbánya, Ádámos, Alsóboldogfalva, Alsófelsőszentmihály, Alsójára, Alsórákos, Aranyosgyéres, Aranyosrákos, Bágyon, Bethlenszentmiklós, Brassó, Bukarest, Csegez, Datk, Désfalva, Dicsőszentmárton, Erzsébetváros, Fogaras, Harangláb, Komjátszeg, Kövend, Küküllődombó, Küküllősárd, Küküllőszéplak, Lupény-Vulkán, Magyarsáros, Magyarszentbenedek, Magyaroszvát, Medgyes, Mezősegi körlelkészség, Mészki, Nagyenyed, Nagyszeben, Olthévíz, Petrozsény, Pipe, Segesvár, Sinfalva, Szind, Székelymuzsna, Szőkefalva, Temesvár-Arad, Torda, Tordatúr, Torockó, Torockószentgyörgy, Újszékely, Ürmös, Várfalva, Verespatak.

²⁰ *Hangya Naptár* 1941. XVI–XVIII.

²¹ *Unitárius Jövendő* (UJ.) 1940/9–10. 110. Abrudbánya, Ádámos, Alsóboldogfalva, Alsófelsőszentmihály, Alsójára, Alsórákos, Aranyosrákos, Bágyon, Bethlenszentmiklós, Brassó, Bukarest, Csegez, Datk, Désfalva, Dicsőszentmárton, Fogaras, Harangláb, Komjátszeg, Kövend, Küküllődombó, Küküllősárd, Küküllőszéplak, Lupény-Vulkán, Magyarsáros, Magyarszentbenedek, Magyaroszvát, Magyarzsákod, Marosújvár, Medgyes-Erzsébetváros, Mészki, Nagyenyed, Nagyszeben, Olthévíz, Petrozsény, Pipe, Segesvár, Sinfalva, Szind, Székelyderzs, Székelymuzsna, Szőkefalva, Temesvár-Arad, Torda, Tordatúr, Torockó, Torockószentgyörgy, Újszékely, Ürmös, Várfalva, Verespatak.

²² EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940; UJ. 1940/9–10. 110.

²³ *Keleti Újság* 1940/268.

²⁴ Marosvásárhelyi Zsinati Főtanács Jegyzőkönyve 1941. június 29. 23., 26.

1. táblázat: Közigazgatási helyzet Dél-Erdélyben
a második bécsi döntést követően

Sorszám	Egyházkörök	Egyházközségek száma
1	Kolozsdobokai	3 anya-, 2 leányegyházközség
2	Aranyostordai	20
3	Küküllői	12
4	Keresztúri	5
5	Udvarhelyi	2
6	Felsőfehéri	7
7	Háromszéki	2

Forrás: Marosvásárhelyi Zsinati Főtanács Jegyzőkönyve 1941. június 29. 26.

Az *Unitárius Jövendő* 1942. évi februári, új területi-közigazgatási beosztást javasoló februári számában feltüntetett 48 egyházközség ellenben már valós és pontos adatnak tekinthető, és ezt az ide is begyűrűző leépülés jeleként értékelhetjük. A csökkenés két tényezőre vezethető vissza: repatriálás és lelkészhiány – ami önálló egyházközségek összevonását vagy megszűnését eredményezte.²⁵ Így, más kimutatásokkal ellentétben, ebben már nem történik említés Marosújvárról, a Mezőségi körlelkésziségről, Temesvár-Aradról (leányegyházközséggé minősítették), Nagyszebenről (összevonták Fogarassal) és Bukarestről, amely egyházközség időközben megszűnt. 1942. folyamán az elsősorban városokat sújtó, nagyarányú elvándorlás újabb egyházközség, Aranyosgyéres megszűnését eredményezte, azaz számításaink szerint 1942 közepétől 47 egyházközség alkotta a dél-erdélyi unitárius egyházrészt.

Népesedési folyamatok

Egy 1940 nyaráról származó, 1938-as adatokkal operáló kimutatás szerint a romániai unitárius közösség, három egyházközség kivételével (Derzs, Magyarzsá-

²⁵ UJ. 1943/2. 15. Abrudbánya, Ádamos, Alsóboldogfalva, Alsófelsőszentmihály, Alsósóháza, Alsórákos, Aranyosgyéres, Aranyosrákos, Bágyon, Bethlenszentmiklós, Brassó, Csegez, Datk, Désfalva, Dicsőszentmárton, Fogaras-Nagyszeben, Harangláb, Komjántzeg, Kövend, Küküllődombó, Küküllősárd, Küküllőszéplak, Lupény-Vulkán, Magyarársáros, Magyarszentbenedek, Magyarzsovát, Magyarzsákod, Medgyes-Erzsébetváros, Mészkö, Olthévíz, Nagyenyed, Petrozsény, Pipe, Segesvár, Sinfalva, Székelyderzs, Székelymuzsna, Szind, Szőkefalva, Torda, Tordatúr, Torockó, Torockószentgyörgy, Újszékely, Ürmös, Várfalva, Verespatak.

kod, Marosújvár: kb. 1200 lélek) 29 516 főt számlált. Ezeknek adatait is összeítve megközelítőleg hasonló értéket kapunk (30 716), mint a marosvásárhelyi zsinati-főtanácsi jegyzőkönyv kimutatása, mely 30 598-ra becsülte dél-erdélyi hívei számát.²⁶

2. táblázat: A dél-erdélyi unitáriusok lélekszáma egyházkörönkénti bontásban

Sorszám	Egyházkör	Lélekszám
1	Kolozsdobokai	2331
2	Aranyostordai	12318
3	Küküllői	5628
4	Keresztúri	1966
5	Udvarhelyi	1824
6	Felsőfehéri	3768
7	Háromszéki	2763
Összesen	7	30598

Forrás: Marosvásárhelyi Zsinati Főtanács Jegyzőkönyve 1941. június 29. 26.

A fentiekhez közel álló adatokat közölt a *Keleti Újság* 1940. évi novemberi száma, valamint a Vallásügyi Minisztériumhoz 1942. január 2-án felterjesztett egyházi kimutatás. Előbbi körülbelül 30 000-re becsülte a Dél-Erdélyben élő unitáriusok számát.²⁷ Utóbbi 8815 családról (30 303 személy) beszélt azzal a megjegyzéssel, hogy: „[...] în acest număr nu sunt cuprinse credinșii precum și nici aceea, cari trăiesc în București și pe teritoriul vechiului Regat.”²⁸

A rendelkezésünkre álló és ismertetett számadatok szerint tehát a dél-erdélyi unitáriusok száma a bécsi döntés pillanatában a 30 500 és 31 000 között mozgott.

Ez a szám a későbbiekben drámaian csökkent 1944 őszéig, amikor a bekövetkezett nemzetközi politikai események eredményeként megszakadt az áttelepedés, és fordított mobilitási folyamat vette kezdetét. Bár pontos kimutatásaink nincsenek, a repatriálás méreteinek érzékeltetéséhez mégis némi támpontot nyújtanak a rendelkezésre álló töredékes utalások. 1945. április 12-én a nagyenyedi lelkesz a következőket jelentette: „Az elmúlt négy esztendő alatt, egyház-

²⁶ Uo.

²⁷ *Keleti Újság* 1940/268.

²⁸ EUEGyLt. Tordai csomó (T. cs.) ad 789/1941.

községeim lélekszámában igen nagy változás állott be. Lefogytunk, helyenként egészen. Leányegyházközségeink lélekszáma fogyóban, szórványaink elenyésztek az idők nagy sodrában. Míg 1939. évben az összlélekszám 919 lélek, az 1944. év végén összes szórványokkal együtt a lélekszám az 500 lélekszám alá zuhant le.²⁹ A lélekszámapadás tehát 45,60 %-os még akkor is, ha 500-as számlálóval számolunk. Magyarorszávt négy éves „vesztesége”, az 1938-as lélekszámot (1135) véve alapul, 31,71 %-os volt (360 személy).³⁰ Közel hasonló értéket (32,04 %) kapunk Ürmös esetében, amelynek adatsora a markáns és folyamatos apadást is szemléletesen ábrázolja: 1940-ben 287 család (1030 lélek), 1941-ben 267 család (970 lélek), 1942-ben 200 család (700) lélek.³¹ A legmagasabb fogyatkozási értéket Brassónál találtunk, itt 2/3-os csökkenést jelentett Fekete Lajos 1943. szeptember 23-án.³²

A népességfogyás mértékéről átláthatóbb képet kaphatunk, ha az 1938. évi népesedési adatokat összehasonlítjuk az 1944. évivel. Ennek illusztrálására az aranyostordai kör egyházközségeinek adatait vetettük össze. Számításaink azonban több okból is viszonylagosak és pontatlanok: egyrészt nem minden lelkészi jelentés tartalmaz népesedési fejezetet 1944-re vonatkozóan (20-ból csupán 11), másrészt a jelentések olyan időszakban készültek – 1944 vége és 1945 eleje –, amikor már fokozott visszatelepedési folyamat vette kezdetét. További relativizáló tényező, hogy viszonyításul, az 1940-es adatok hiányában, az 1938-as népesedési viszonyokat kellett alapul vennünk. Mindezek ellenére a csökkenés mértékét az alábbi számok is kiválóan szemléltetik.

3. táblázat: Az aranyos-tordai egyházkör népesedési adatai
1938-ban és 1944-ben

Egyházközség	1938. évi adat	1944. évi adat	Csökkenés	Csökkenés %-ban
Alsófelsőszentmihály	743	518	225	31
Aranyosrákos	671	566	105	16
Bágyon	857	656	201	24
Csegez	268	233	35	14

²⁹ EUEGyLt. Esperesi vizsgálószeiki iratok. Ev. I. 1944.

³⁰ Uo.

³¹ Ürmösi Unitárius Egyházközség Levéltára (ÜUELt.) 1943. évi iratsomó, iktatószám ad 31/1943.

³² EUEGyLt. R. 49/1446/1943.

Egyházközség	1938. évi adat	1944. évi adat	Csökkenés	Csökkenés %-ban
Kövend	889	845	44	5
Méskő	384	227	157	41
Sinfalva	434	291	143	33
Torockó	1118	771	347	32
Torockószentgyörgy	960	872	88	10
Várfalva	856	700	156	19
Verespatak	263	208	55	21

Forrás: EUEGyLt. Esperesi vizsgálószei iratok. Ev. 1944. I.-IV.; EUEGyLt. Mo. 6/1519/940.

Láthatjuk: a demográfiai mobilitás igen széles skálán mozgott, az 5%-os legalacsonyabtból a 41%-os legmagasabb értékig. Egyházköri szinten az összlakosság vesztesége 22%-ra (1556 fő) rúgott. Fontos ellenben hangsúlyozni, hogy az összesítésből kilenc egyházközség adata hiányzik, amelyek közül néhány jelentős lélekszámmal rendelkezett.

Folyamatos, de csökkenő mértékű népességapadást jelez a tanköteles diákokról készült összesítés – vagyis az áttelepedés dinamikája 1943-at követően veszített intenzitásából.³³

4. táblázat: Tankötelesek létszáma 1940 és 1944 között

Tanév	Tankötelesek száma év elején	Csökkenés	Csökkenés %-ban
1940/1941	3721	–	
1941/1942	3440	281	8%
1942/1943	3208	232	7%
1943/1944	3059	149	5%

Forrás: EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKT. jkv. 1943. december 8. 52-53.; EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. jkv. 1944. március 7. 32.

Zavaróan hat ugyanakkor, hogy a tankötelesek esetében a csökkenés jóval mérsékeltebb volt, mint amit az előzőekben bemutatott adataink mutatnak. Ezt az ellentmondást csupán azzal magyarázhatjuk, hogy az elvándorlás elsősorban

³³ Erre mutat az ürmösi egyházközség népesedési adatsora is.

a felnőtt (férfi) lakosságot érintette. Ezen állításunkat támaszthatja alá a két fő-gimnáziumba beiskolázott menekült gyermekek számaránya, amely megközelítőleg hasonló értékeket (Székelykeresztúr: 6,86%; Kolozsvár: 10,80%) mutat a 4. táblázatban találhatókkal.³⁴

Az elvándorlás mértékéről, mint már jeleztük, csupán hozzátételleges és pontatlan információk állnak rendelkezésünkre. Árkosi Tamás 1942. november 17-i jelentésében „általános elnéptelenedésről” beszélt: „A bécsi döntés után ugyanis híveink olvasatlanul mentek át a határon és mennek ma is. Papok, tanítók, énekvezérek, iparosok, ügyvédek, orvosok és a hívek színe-virágai mentek el úgy, hogy vannak egyházközségek, amelyekből eltűnt az ifjúság és csak az öregek és a nők maradtak itthon. Elnéptelenedés folytán már megszűnt a bucaresti és aranyosgyéresi eklézsia.”³⁵

Feltűnő, hogy az Árkosi és az általunk, illetőleg a főtanácsi jegyzőkönyvek által közölt, 1940. évre vonatkozó adatok között 1000 fős különbség mutatkozik. Ennek magyarázata lehet, hogy Árkosi összesítése az év végi népesedési állapotokat tükrözi, amikor már javában zajlott a határrevízióval megindult áttelepedési hullám. Jelentése szerint ugyanis 1940-ben a lélekszám 29 561 volt, ami 1941 végére 25 420-re csökkent, azaz az apadás egy év leforgása alatt 3941 főre rúgott. 1942-ben az áttelepedők száma szerinte meghaladta a kétezret.³⁶ „S az eltávozásban nincs megállás!”³⁷ – zárta a népesedési fejezetet. Adatai szerint tehát az unitáriusok száma 1942 végén kevesebb, mint 23 420 volt (23,46%).

Az 1943-as márciusi főtanácsi ülésen elhangzott püspöki jelentés két sor erejéig a dél-erdélyi helyzetet is érintette. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy a határrendezést követően nemcsak a romániai, hanem a magyarországi egyháznak is csak hozzátételleges ismeretei voltak híveik lélekszámát illetően. Józán Miklós jelentése szerint a bécsi döntéskor 30 598 unitáriusból mintegy 3-4000 hagyta el Romániát, vagyis a csökkenés felső határa szinte azonos az Árkosi által megállapítottal.³⁸

³⁴ A Székelykeresztúri Unitárius Br. Orbán Balázs Gimnázium Évkönyve: 1940/41, 1941/42, 1943/43, 1943/44. A Kolozsvári Unitárius Gimnázium Évkönyve: 1940/41, 1941/42, 1942/43, 1943/44. Székelykeresztúron az 1940–1943 között a beiratkozott 990 diák közül 68, míg Kolozsváron 1941–1944 között 808 diákból 87 volt menekült

³⁵ EUEGyLt. (Romániában maradt egyházközségeink és iskoláink ügyei) R. 69/83/1943.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Ft. jkv. 1943. március 28–29. 42.

Az egyház által a Vallásügyi Minisztériumhoz küldött 1941. évi népesedési kimutatás és az Árkosi ugyanez évi kimutatása közötti ellentmondást csak azzal a magyarázattal lehet feloldani, hogy az egyház ekkorra már teljesen fiktív számadatokat közvetített a minisztérium felé. Ennek háttérében az államsegély megítélésének motívuma húzódtott, amelynek mértéke összefüggésben állt a hívek számarányával.

Mindezeket összevetve úgy gondoljuk, az unitárius közösségek többségének átlagvesztése a 30–45%-os értékek között mozgott. Valahova ebbe a sávba szorítható be az összlélekszám vesztesége is, figyelembe véve, hogy 1942-ben már 23,46%-on állt ebben a vonatkozásban.

Felekezeti oktatás

Az iskolákra vonatkozó forrásaink, akárcsak más vonatkozásban, meglehetősen szegényesek és sokszor ellentmondásosak. Ennek megfelelően a kutatott időszakból egyetlen kimutatást sem találtunk, amely mély és pontos betekintést nyújthatott volna a dél-erdélyi unitárius oktatási és iskolarendszerbe. A magyar nyelvű oktatás zilált állapotát ellenben – elsősorban ott, ahol hiányzott a felekezeti iskola – jól illusztrálja Fekete Lajosnak az EKT-hoz 1941. október 10-én intézett jelentése, amely szerint a 108 unitárius tanköteles gyermek közül mindössze 12–20 látogatja rendszeresen az iskolát. „A szülők – írta – irtozatos közönyt tanúsítanak, aminek több oka van. Mezei munka, lábbelihiány s nem utolsósorban az anyanyelv kitessekelése az iskolából.”³⁹ Az állami iskolákban⁴⁰ az anyanyelvű oktatás egyetlen „fóruma” a hittanóra maradt.⁴¹

Az 1940. augusztus 30-i főhatalomváltást megelőzően az unitárius felekezeti oktatás a terjeszkedés, bővülés lehetőségeit kereste, és forrásunk szerint erre irányuló terveinek gyakorlati kivitelezésére konkrét lehetőség is mutatkozott (5. táblázat).⁴²

³⁹ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám ad 172/1941.

⁴⁰ Az állami iskolák asszimilációs funkciója nemcsak a román nyelv oktatására korlátozódott. A kulturális, vallásos „integrálás” szerepét is betöltötte. Ūrmösön pl. az állami, iskolai vagy egyházi ünnepeken a tanító a helyi ortodox templomba vitte az unitárius gyermekeket is. ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám ad 190/1941.

⁴¹ ÜUELt 1941. évi iratcsomó, iktatószám 46/1941.

⁴² EUEGyLt. Mo. 6/1519/1940.

5. táblázat: Tanügyi helyzet a dél-erdélyi egyházrészen,
a bécsi döntés előtt és után

Sor- szám	1940. augusztus 31. előtt iskolát működ- tető egyházközségek	1940. augusztus 31. előtt iskola működtetésére engedélyt kapott egyházközségek	1940/1941-es tan- évben engedélye- zett iskolák	Tan- erők száma
1	Alsófelsőszentmihály	Ádámos	Alsófelsőszentmihály	1
2	Bethleszentmiklós	Aranyosrákos	Bethleszentmiklós	1
3	Dicsőszentmárton	Bágyon	Dicsőszentmárton	2
4	Harangláb	Brassó	Harangláb	1
5	Küküllődombó	Komjátszeg	Küküllődombó	3
6	Magyarsáros	Lupény	Lupény	1
7	Magyarszovát	Petrozsény	Magyarsáros	2
8	Mészkö	–	Magyarszovát	1
9	Szind	–	Mészkö	1
10	–	–	Petrozsény	1
11	–	–	Szind	1
Össz.	9	7	11	15

Forrás: EUEGyLt. Mo. 6/1519/940

1940 nyarán tehát a dél-erdélyi egyházrészen jelentős előrelépés történt az iskolaügy terén, miután a már meglévő 9 tanintézet⁴³ mellett további 7 egyházközség kapott engedélyt vagy elvi beleegyezést iskola felállításához. Az *Unitárius Jövendő* 1940. szeptember-októberi számában ismertetett adatok azonban már egy ellentétes irányú tendenciára utalnak: a területvesztéséget szenvedett Románia magyarságpolitikájának szigorodására, radikalizálódására.⁴⁴ A hét egyházközség közül végül mindössze három (Lupény, Petrozsény és Brassó) kapott szabad utat oktatási tevékenység beindítására.⁴⁵ Brassótól a tanévkezdés előtt ezt a jogot megvonták.⁴⁶

⁴³ A szindi iskola nem rendelkezett nyilvánossági joggal.

⁴⁴ UJ. 1940/9–10. 110.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

Végleges és pontos adatokat az *Unitárius Jövendő* 1941 novemberi számában találhatunk. Eszerint az 1940/1941. tanévben 12 felekezeti iskola kezdte meg oktatói tevékenységét, miután Brassó helyét Magyarzsákod vette át.⁴⁷

Az 1941/1942-es tanügyi helyzet rekonstruálására meglehetősen pontos és megbízható információk állnak rendelkezésünkre. Az iskolafenntartó egyházközségektől 1941 nyarán beérkezett jelentések ugyanakkor a negatív irányban való elmozdulást vetítették előre. Az előző tanévben működő iskolák közül csupán 10-ből érkezett híradás a következő évre történő előkészületekről (Magyarszovát, Alsófelsőszentmihály, Lupény, Mészkö, Bethlenszentmiklós, Dicsőszentmárton, Harangláb, Küküllődombó, Magyarsáros és Magyarzsákod).⁴⁸ A nagymérvű kivándorlás eredményként ugyanis Lupény az 1940/1941. tanévet 5 gyermekkel zárta, és az oktatási tevékenység beszüntetésére kényszerült.⁴⁹ Szind tanítóihiány miatt kényszerült ugyanezt cselekedni.

Az 1941/1942. tanévben tehát 10 felekezeti iskola kezdte meg működését, és újabb kettő morzsolódott le.⁵⁰ A jelentések szerint az indítandó tanintézetek épületeinek állapota kielégítő és jó,⁵¹ Küküllődombó esetében pedig kifogástalan volt.⁵² Az állami hatóságok által végzett vizsgálatok mindössze három iskolánál találtak néhány jelentéktelen kifogásolnivalót. Megoldhatatlan feladatként nehezedett ugyanakkor szinte minden egyházközségre a megüresedett tanítói állások betöltése, mint az az alábbi táblázatból is kitűnik (6. táblázat). A jelentés pillanatában ugyanis csupán Mészkon és Magyarsároson volt rendezett a tanerők kérdése, és mindössze három egyházközségben (Alsófelsőszentmihály, Dicsőszentmárton, Magyarszovát) mutatkozott lehetőség a megüresedett tanítói állások betöltésére.

⁴⁷ UJ. 1941/10. 62.

⁴⁸ EUEGyLt. T. cs. 6/ad 470/1941-től 16/ad 470/1941-ig terjedő jelentések.

⁴⁹ Uo. 7/ad 470/1941.

⁵⁰ EUEGyLt.R. 69/83/1943.

⁵¹ EUEGyLt. T. cs. 6/ad 470/194.; EUEGyLt. T. cs. 8/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs.9/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 10/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 11/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 12/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 13/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 14/ad 470/1941.; EUEGyLt. T. cs. 16/ad 470/1941.

⁵² EUEGyLt. T. cs. 13/ad 470/1941.

6. táblázat: Tanügyi helyzet 1941 nyarán

Sorszám	Egyházközség	Tanerők száma	Az 1941/1942 iskolai év előtti állapot
1	Alsófelsőszentmihály	2	Betöltetlen
2	Bethlenszentmikós	1	Betöltetlen
3	Dicsőszentmárton	2	Betöltetlen
4	Harangláb	1	2 betöltetlen
5	Küküllődombó	3	Betöltetlen
6	Mézőkő	1	Betöltve
7	Magyarsáros	2	Betöltve
8	Magyarország	2	Betöltetlen
9	Magyarország	1	Betöltetlen
10	Petrozsény	1	Nem érkezett jelentés
Összesen	10	16	3 betöltött állás

Forrás: EUEGyLt. T. cs. 6-16/ ad 470/1941

A tanszemélyzet terén mutatkozó hiányt az *Unitarius Jövendő* októberi számában közölt kimutatás szerint végül sikerült közel 100 %-osan pótolni lelkészeinek bevonásával (7. táblázat). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy csupán 39 %-a (5 személy) volt ezek közül véglegesített tanító, a lelkészek tanítói minőségét pedig az állam nem volt hajlandó elismerni.

7. táblázat: Tanügyi helyzet az 1941/1942. tanév kezdetén

Sorszám	Egyházközség	Gyermeklétszám	Tanítók száma	Hány tanerős iskola	Megjegyzés
1	Alsófelsőszentmihály	87	2	2	–
2	Bethlenszentmiklós	50	–	1	A lelkész
3	Dicsőszentmárton	62	1	2	És a lelkész
4	Harangláb	37	1	1	–
5	Küküllődombó	134	2	3	És a lelkész
6	Mézőkő	–	–	1	–
7	Magyarsáros	89	2	2	–
8	Magyarország	98	2	2	–

Sorszám	Egyházközség	Gyermeklétszám	Tanítók száma	Hány tanerős iskola	Megjegyzés
9	Magyarzsákod	50	1	1	–
10	Petrozsény	27	–	1	A lelkész
Össz.	12		11	16	4

Forrás: *Unitárius Jövendő* 1941/10. 62–63.

Az 1942/1943. iskolai évben induló 10 iskola közül Petrozsény már nem rendelkezett nyilvánossági joggal.⁵³ A nyilvánossági jogot elvesztett iskolák sorát gyarapította még ugyanebben az évben Magyarzsákod és Küküllődombó, mivel egyikük sem rendelkezett államilag elismert tanerővel.⁵⁴ Gyakorlatban tehát mindössze 7 iskola működött törvényes keretek között.

Az 1943/1944-es évben újabb leépítésekre került sor: Magyarzsákodon tanító-,⁵⁵ Petrozsényben pedig növendékhiány miatt kellett beszüntetni az oktatást.⁵⁶ További zsugorodás jelentkezett Magyarzsáron, ahol a Vallásügyi Minisztérium a III.-os és IV.-es elemista növendékek állami iskolába való átírását rendelte el második tanerő hiányára hivatkozva.

Forrásaink szerint ugyanakkor egyetlen tanintézet sem nyerte vissza korábban elveszített nyilvánossági státusát. Kiegészítőleg megemlítendő: a bécsi döntést követően sikertelen iskolaalapítási kísérlet történt Ürmösön. Az egyházközség megkeresését azonban az illetékes állami szervek megválaszolatlanul hagyták.⁵⁷ Hasonló próbálkozásokról nem tudunk, de ha léteztek is, nem jártak sikerrel: 1940 és 1944 között egyetlen új iskola sem létesült.

Az oktatási intézetekéhez hasonló folyamatok érvényesültek a pedagógusállomány vonatkozásában is (8. táblázat), jóllehet hiányos és sok esetben pontatlan forrásaink csak töredékesen képesek reflektálni a korabeli viszonyokat. Mindazonáltal jól körülírható és körvonalazható az időszak legpregnansabb tanügyi

⁵³ EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKTT. jkv. 1942. december 8. 37.

⁵⁴ EUEGyLt. R. 46/ EKTT. jkv. 1943. június 29. 5. A nyilvánossági jog megvonása törvénytelenül történt, mert ennek szándékáról előzőleg nem értesítették az iskolafenntartót. Az egyház tiltakozása eredménytelen maradt.

⁵⁵ EUEGyLt. R. 57/427/1944 Elnöki Értekezlet jegyzőkönyve. (EÉ. jkv.) 1944. január 18. 16.

⁵⁶ EUGyLt. R. 57/ 427/1944 EÉ. jkv. 1943. augusztus 30. 83.; EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKTT. jkv. 1943. december 8. 36-37.

⁵⁷ ÜUELt. 1941. évi iratcsomó, iktatószám 46/1941.

jellegetessége: *krónikus tanítóhiány*, az ebből fakadó *nagyfokú bizonytalanság* és a *kényszermegoldások* (lelkészekkel történő helyettesítés, amit az állam ellenben nem ismert el.).

Jellemző adat a krónikus tanítóhiányra, hogy az 1943 nyarán a *Déli Hírlap*-ban, *Szövetkezésben*, *Erdélyi Gazdában* meghirdetett állásokra egyetlen pályázat sem érkezett be Tordára.⁵⁸ A szakemberhiányt tetézte, hogy a tartományi tanfelügyelőségek és a Vallásügyi Minisztérium több felekezeti tanítótól is megvonta a működési engedélyt.⁵⁹ Az államilag akkreditált tanszemélyzet hiánya pedig lehetőséget nyitott a tanügyi minisztériumnak, hogy a Magánoktatási Törvény 63. §. c. pontjára hivatkozva egyes iskolák nyilvánossági jogát megvonja (Küüllődombó, Magyarzsákok).⁶⁰ Az egyház ellenlépésként egyrészt az érintettek működési engedélyének kiharcolását próbálta elérni (sikertelenül), másrészt tanítóit, lelkészeit az oktatói munka végzésére utasította a folyamatosság fenntartása érdekében.⁶¹

Egy másik megszorító intézkedést, a tanítónő működési engedélyének megvonását, az Elemi Iskolai Törvény 55. §-nak azon rendelkezése jelentette, amely kéttanerős iskolában az egyik állás férfi tanítóval történő betöltését írta elő.⁶²

⁵⁸ EUEGyLt. R. 51/1846/1943.;EKT'T. jkv. 1942. december 8. 37.; EUEGyLt. R. 57/427/1944 EÉ. 1943. szeptember 28. 98.

⁵⁹ EUEGyLt. R. 51/1355/1943 EKT'T. jkv. 1943. június 29. 6. A mézskői iskola tanítónője az engedély hiánya miatt lemondott állásáról.; EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. 1944. március 22. 44.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ EUEGyLt. R. 51/1355/1943 EKT'T. jkv. 1943. június 29. 32.; EUEGyLt. R. 51/1846/1943 EKT'T. jkv. 1943. december 8. 36.

⁶² EUEGyLt. R. 58/683/1944 EÉ. jkv. 1944. január 18. 17–18.; Alsófelsőszentmihály tanítónőjétől erre hivatkozva vonta meg az engedélyt a Vallásügyi Minisztérium. Uo.; Ennek tükrében nem véletlen tehát, hogy a Vallásügyi Minisztérium több ízben is kimutatást kért azokról az egytanerős iskolákról, melyeknek élén tanítónő állt. EUEGyLt. R. 51/1846/1944 EKT'T. 1943. december 8. 32.

8. táblázat: Tanítók helyzete

Időszak	Iskolák száma	Állások száma	Betöltött állások (tanítók)	Betöltött állások (lelkészek)	Betöltött állások (össz.)	Betöltött állások %-ban (össz.)	Betöltött állások %-ban (lelkészek nélkül)
1940 október	9	14	6	1	7	50 %	42,85 %
1941 nyara	10	16	3	–	3	18,75 %	18,75 %
1941 október	10	16	11	4	15	93,75 %	68,75 %

Forrás: EUEGyLt. R. 3/1666/1940; EUEGyLt. T. cs. 6/ad 470/1941-16/ad 470/1941; *Unitárius Jövendő*. 1940/11.

A felekezeti oktatás szintjén érvényesülő folyamatok tehát az egyértelmű és fokozatos leépülés körvonalait mutatták, amelyeknek pozitív előjelű megváltoztatását állami és az általa gerjesztett humán-erőforrási tényezők determinálták és akadályozták. Számokban ez a következőt jelentette: az 1940 őszi induló tanintézetek száma már 1943–1944 fordulóján 5-re apadt, azaz a veszteség ekkorra már meghaladta az 50%-ot.

A lelkészek helyzete

Két markáns vonás emelhető ki ezen a területen: erőteljes *hatósági nyomásgyakorlás* és az általa gerjesztett *nagyarányú repatriálás*. A nyomásgyakorlás legkirívóbb és leghatékonyabb módszerének a hadbíróági eljárások bizonyultak.

Adataink szerint 1941-ben és 1942-ben hat lelkész ellen indítottak hadbíróági eljárást: Kozma Béla (Pipe), Nagy Dénes (Alsójára), Gombási János (Aranysrákos), Weres Béla (Petrozsény), Máthé Sándor (Újszékely), Lőrinczy Dénes (Torda). A perek koncepciójára jellemzően mutatnak a megfogalmazott vádak banális volta. Kozma, Nagy és Lőrinczy vádját nem ismerjük. Máthé Sándort Ravasz László *Isten rostájában* című könyvének birtoklásáért ítélte két évre a brassói hadbíróóság (a könyvet a tudósítás szerint egy román határőr csempészte be Romániába).⁶³ Weres Bélát két és fél évre egy, a magyar konzulátushoz intézett levél-

⁶³ EUEGyLt. R. 23/ad 783/1942.

ért ítélték el, és mert március 15-én „hazafiaskodott a szószeréről, amit a román hatóságok kihallgattak.”⁶⁴ Gombásit egy évre és tiz év hivatalvesztésre ítélték, miután a sinfalvi jegyző és a várfali román tanító társaságában egy, az előbbiektől kezdeményezett beszélgetésben kijelentette: Erdély helyzete nem állandó és Dél-Erdélyt Magyarországhoz fogják csatolni, mivel Romániát Besszarábiából és Dél-Ukrajnából fogják kárpótolni. Nem zárta ki, de valószínűtlennek tartotta Erdély visszacsatolását Romániához.⁶⁵ Egy másik változat szerint Gombási Erdély háború utáni sorsáról a következőket nyilatkozta: vagy Észak-Erdélyt csatolják vissza Romániához, vagy pedig Dél-Erdélyt Magyarországhoz.⁶⁶ Lőrinczyt augusztus 23-án istentisztelet után tartóztatták le – általunk nem ismert okból –, és állították a gyszebeni hadbírótság elé.⁶⁷

A rendelkezésünkre álló források egyértelműen jelzik, hogy sorsuk és az egyház érdekükben tett lépései a kölcsönös revanspolitika, a magyar és román politikai célok alakította kényszerpályán mozgott.⁶⁸ Közvetetten politikai eszközként szolgáltak az Erdély birtoklása fölött folyó szupremácia-harcban.

Az elítélt lelkészek szabadon bocsátását az (észak-) Erdélyi Unitárius Egyház diplomáciai úton, a magyar külügyminisztérium útján kívánta elérni. Az EKT elnöksége nevében Józán Miklós püspök és Gelei József főgondnok összesen tizenhat beadványt intézett a különböző állami szervekhez. Tizenhárom alkalommal Gombási és Máthé, tizenkét alkalommal Weress, három alkalommal Lőrinczy érdekében. Józán nyolcszor, a következő időpontokban és személyekhez, intézett beadványt: 1942. június 8-án⁶⁹ és 30-án,⁷⁰ szeptember 1-jén⁷¹ (Lőrinczy érdekében), valamint 1943. január 26-án⁷² és február 28-án⁷³ Kállay Miklós miniszterelnökhöz, külügyminiszterhez, június 30-án⁷⁴ és szeptember 1-jén⁷⁵ (Lőrinczy érdekében) Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökhöz, valamint a 9. had-

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ EUEGyLt. R. 23/783/1942. (Gelei Józsefnek a kolozsvári 9. hadtestparancsnoksághoz 1942. június 8-án intézett beadványa).

⁶⁶ EUEGyLt. R. 23/783/1942. (Gelei Józsefnek a külügyminiszterhez 1942. május 20-án intézett beadványa).

⁶⁷ EUEGyLt. R. 29/1278/1942.

⁶⁸ EUEGyLt. R. 32/ad 1542/1943.

⁶⁹ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁷⁰ EUEGyLt. R. 23/ad783/1942.

⁷¹ EUEGyLt. R. 27/1278/1942.

⁷² EUEGyLt. R. 35/ad 1714/1943.

⁷³ EUEGyLt. R. 32/ad 1542/1943.

⁷⁴ EUEGyLt. R. 29/ad 783/1942.

⁷⁵ EUEGyLt. R. 29/ad1278/1942.

testparancsnoksághoz.⁷⁶ Gelei hat alkalommal: 1942. május 20-án Kállayhoz,⁷⁷ 23-án Durugy Ferenc miniszteri tanácsoshoz,⁷⁸ június 8-án Ujszászy István vezérkari ezredeshez,⁷⁹ Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökhöz⁸⁰ és a 9. hadtestparancsnoksághoz,⁸¹ 10-én Pataky Tibor államtitkárhoz.⁸² 1942. június 10-én és november 16-án pedig közösen fordultak a miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez (utóbbihoz november 16-án).⁸³

Bevezető sorainkban említettük, hogy a dél-erdélyi lelkészek és egyház sorsa a román és magyar fél kölcsönös nemzetiségpolitikájának függvényében alakult. Markáns példa erre Gál Miklós főgondnok esete, akit 1942. június 8-án megtorlásképpen tartóztattak le a román hatóságok, egy kolozsvári román bankár helyében.⁸⁴ Gál ügye a fogolykérdés egy másik vetületére is rávilágít: kiemelt figyelem mindkét oldalról a dél-erdélyi magyar társadalom meghatározó szereplőit iránt. Nem véletlen tehát, hogy a valutaüzérkedés miatt letartóztatott bankár-ra Bukarest Gál őrizetbe vételével válaszolt, helyesen érzékelve Budapest prioritásait. Számításai beváltak, hiszen utóbbi rögtön jelezte, hogy Gálért hajlandó szabadlábra helyezni a bűncselekményét bevalló bankárt.⁸⁵ Hasonló logikát követett az egyház vezetősége is: lelkészeinek szabadlábra helyezését retorziós esz-közökkel kívánta megoldani, ezért beadványaiban román lelkészek letartóztatását követelte.⁸⁶

Az egyházpolitikának a magyar külpolitikai irányelvekhez való idomulását markánsan jelzi a tíz év hivatalvesztéssel is sújtott Gombási esete, akinek egy román politikai fogollyal való kicserélését folyamatosan követelte az egyház.⁸⁷ Egyéves börtönbüntetésének lejártá után 1943. március 18-án azonban a magyar külügyminisztérium azzal a megkereséssel fordult Józán püspökhöz: fontolják meg Gombási kicserélését, „mert minden egyes lelkész kicserélése a dél-erdélyi

⁷⁶ EUEGyLt. R. 29/ad 783/1942.

⁷⁷ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁷⁸ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁷⁹ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁸⁰ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁸¹ EUEGyLt. R. 23/783/1942.

⁸² EUEGyLt. R. 24/888/1942.

⁸³ EUEGyLt. R. 24/888/1942.; EUEGyLt. R. 35/1714/1942.

⁸⁴ EUEGyLt. R. 24/888/1942. (Pataki András 1942. június 10-i jelentése.)

⁸⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL.) K. 28. 12. csomó. 50. tétel. 1942-0-21479.

⁸⁶ EUEGyLt. R. 29/1278/1942.; EUEGyLt. R. 29/783/1942.; EUEGyLt. R. 32/ad 1542/1943.; EUEGyLt. R. 29/1278/1942.

⁸⁷ EUEGyLt. R. 22/734/1942.

magyarság további gyengülését jelenti.⁸⁸ Ha lehetséges – áll a külügyminiszteri leiratban –, kíséreljék meg újból visszahelyezni lelkészi állásába, ha nem, akkor találjanak valami más közhasznú foglalkozást számára.⁸⁹ A miniszterelnökhöz intézett, május 17-i válaszában az EKT azzal a feltétellel fogadta el a javaslatot, ha sikerül Gombásinak olyan állást biztosítani, amely nemcsak anyagi, hanem „erkölcsi és lelki egzisztenciát” is szavatol. Amennyiben ez nem volna lehetséges, fenntartja nevezett lelkész kicserélésének igényét.⁹⁰ Markánsabb formában jutott mindez kifejezésre a hat hónapra elítelt Lőrinczy Dénes esetében, akinek kiváltása elől a külügyminisztérium határozottan elzárkózott.⁹¹ Hasonló stratégia nyomaival találkozhatunk Máthénál és Weressnél is. Mint már jeleztük, Gombási mellett Kolozsvár a nevezettek kicserélését is kérvényezte.⁹² Mikó Imre 1943. február 17-én Csifó Nagy Lászlóhoz intézett levele szerint azonban esetükben a külügyminisztérium nem cserét, hanem szabaddá helyezést javasolt a román félhez eljuttatott átiratában.⁹³

Az egyház- és magyar külpolitikai célok közötti hasonlóság nem önkorlátozást, az önálló mozgástér feladását, hanem azonos érdekközösséget jelentett. Ezt igazolja, hogy Gombási ügyében is elfogadta a miniszterelnöki javaslatot. Stratégiája, akárcsak az államé, mely megtiltotta lelkészeinek és tanítóinak az indokolatlan áttepedést, a határmódosítás előtti állapotok konzerválását tekintette elsődleges céljának. Ezért már 1940. november 7-én büntető eljárást helyezett kilátásba az állásaikat indokolatlanul elhagyók ellen, 1941. augusztus 22-én Lőrinczy Géza bukaresti lelkész kérését pedig azért utasította el, nehogy ezáltal precedenst teremtsen mások számára.⁹⁴

Magyar kormányzati részről a halogatás, a „megtévesztés” taktikáját sem zárhatjuk ki. 1942. szeptember 23-án a német–olasz Tiszti Bizottság összekötő

⁸⁸ EUEGyLt. R.32/ad1542/1943.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ EUEGyLt. R. 32/ad1542/1943.

⁹¹ EUEGyLt. R. 32/ad1542/1943.

⁹² EUEGyLt. R. 23/ ad 783/1942.; EUEGyLt. R. 23/783/1942. „[...] Egyházzam nevében tisztelettel kérem méltóztassék ez ügyet szem előtt tartani, s amennyiben a három papunkat a kiszabadításra méltónak tartja, román papok elfogatásával olyan megtorló intézkedés elrendelésére, melynek útján három nevezett papunk csere képében a románok karmái közül kiszabadítható lesz. Ugyanis sem Gombási, sem Máthé, sem pediglen Weress Béla lelkészünk a rájuk mért hivatalvesztés miatt Délerdélyben állásában meg nem tartható, holott idehaza, lelkészhiányunkra való tekintettel, mindhárom lelkészünket azonnal állásba tudjuk elhelyezni.”

⁹³ EUEGyLt. R. 32/ad1542/1943.

⁹⁴ EUEGyLt. R. 11/1166/1941.

tisztje, Dunst László százados, Szombathelyi utasítására még arról tudósított, hogy Lőrinczy Dénest szabadlábra helyezték, miután nevezett kicserélése érdekében a külügyminisztérium a szükséges lépéseket megtette.⁹⁵ Mindezeknek ugyanakkor ellentmond Mikó már idézett, 1943. február 17-i levele, amelyben arról értesített, hogy a külügyminisztérium nem hajlandó Lőrinczyt kicserélni.⁹⁶

Magyar oldalról tehát a lelkészek helybenmaradásának akarata érvényesült a távlati revíziós célok szem előtt tartásával.

Román részről ugyanakkor a megfélemlítés és lelki összeroppantás szándékának súlya nehezedett a lelkészekre. Az állandó karhatalmi, hatósági zaklatások és hadbíróági eljárások, amint azt Józán és Gelei 1942. november 16-án a külügyminiszterhez és a miniszterelnökhöz intézett beadványa is helyesen állapította meg, a román kormány „magyartalanító” politikájának célrendszerébe illeszkedett: „A rendszeresen gyakorolt s megszervezetten minden lelkész számára kijáró egyszeri meghurcoltatás következménye, hogy nyugtalanított, szidalmazott, nyilvánosan csendőr által kísért és bántalmazott lelkészeink, a kétségtelen kimenetelű hadbíróági tárgyalások elől nagyobb számban menekültek át a határon.”⁹⁷ A katolikus és református információkra hivatkozó beadvány szerint az unitárius gyülekezetek és lelkészek „megkülönböztetett módon van kiszemelve a legkülönbözőbb román atrocitásoknak.”⁹⁸ Ennek magyarázata, hogy „[...] Dél-Erdély elszakításával legfájóbb pontja lett a magyar nemzetnek Aranyossszék egységes székely tömbjének a leszakítása, fennhangon legtöbbet Aranyossszék elvesztéséért jajgattunk s unitárius egyházunknak éppen Aranyossszékre esik a legtöbb egyházközsége. Lényegében tehát a román terror Aranyossszéket akarja elnémítani és megfélemlíteni, amidőn onnan az unitárius papokat válogatja ki, húrcolja el a községekből és űz rajtuk kegyetlenkedéseket.”⁹⁹ A legkirívóbb eset ebben a kategóriában a Weress Béláé volt, aki közel három év alatt huszonnyolc-

⁹⁵ EUEGyLt. R. 29/ad 1978/1942.

⁹⁶ EUEGyLt. R. 32/ad1542/1943.

⁹⁷ EUEGyLt. R. 35/1714/1942. Pl. ifj. Sebe Ferenc tordai segédlelkész, Szathmáry Géza magyarzsákodi-, Kiss Tihámár ádámosi, Buzogány Kálmán komjátszegi lelkészek. Ez utóbbit agyonveréssel fenyegették, „[...] a község román lakosságának felbujtatásával fegyveres tüntetést rendeztek ellene, hogy ha kihívásukra megfelelően viselkedik, a helyszínen agyonlőhessék.”

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo. Egy másik oka, hogy az aranyosmenti falvak fokozottabb nyomásnak voltak kitéve: az Észak-Erdélyből elmenekült román lakosság jelentős része ide telepedett meg, kiknek magyarelles hangulatkeltése fokozta a magyar–román etnikum közt már előzőleg fennálló feszült viszonyt.

szor állt hadbíróság, ötször pedig polgári bíróság előtt.¹⁰⁰ A módszer hatékonyságát bizonyítja azoknak sora, akik a hatósági terrorra hivatkozva hagyták el állomáshelyeiket: Buzogány Kálmán, Kiss Tihamér, Sebe Ferenc, Szathmáry Géza, Szathmáry Miklós, Weress Béla. Az aranyosszéki, az átlagosnál kiélezettebb és feszültebb interetnikai viszony másik magyarázata, hogy e régió egyfajta szűrőként működött, miután a revansvágytól fűtött észak-erdélyi román menekültek jelentős hányada ezeken a területeken telepedett meg.

A hatósági és helybeli román lakosság általi¹⁰¹ zaklatások, tetteleges bántalmazások azonban nemcsak a nevezetteket érintették. Forrásaink még hét lelkész esetében említenek hasonló jellegű magatartást: Bardócz Sándor, Gál Gyula, Halmágyi Pál, Kozma Béla, Kovács Lajos, Pataki András, Székely Sándor.¹⁰² Információink szerint 1940 és 1944 között összesen 16 lelkész „részeseült” diszkriminatív elbánásban.

¹⁰⁰ EUEGyLt. R. 40/822/1943.

¹⁰¹ EUEGyLt. R. 32/ad 1542/1943. Buzogány Kálmán jelentése szerint Komjátszegen a lakosság felbújtatói a helybeli román értelmiségiek voltak (pap, tanító, bíró); EUEGyLt. R. 40/822/1943.

¹⁰² EUEGyLt. R. 35/1714/1942.; EUEGyLt. R 43/932/1943. (Nagy Jánosné nagyváradi lakos arról értesítette Péterffy Gyula székelykeresztúri gimnáziumi igazgatót, hogy a torockószentgyörgyi csendőrök a híveket a templomban megverték, Gál Gyula lelkészt pedig Szebenbe hurcolták. Józan, a német-olasz vegyes bizottság információira támaszkodva arról értesítette az EKT-t, hogy Gálnak nem esett bántódása.); Székely Sándort bejelentett áttelepedési szándéka miatt tiltották el állásától. EUEGyLt. R. 10/1118/1941.

Molnár Dávid

Csáky Mihály levelének előtörténetéhez

Csáky Mihály Melius Péterhez címzett levele János Zsigmond „cenzúrájának” egyetlen forrása.¹ A levelet Gyulafehérváron 1570. február 15-én dátumozták, ám úgy látszik, hogy története egészen 1568-ig, mi több: 1566-ig nyúlik vissza. Erre maga a levél is utal: „Minderre a fejedelem már a gyulafehérvári nyilvános zsinaton is figyelmeztetett, s [...] ezt nehezen viseli el...”²

Induljunk ki abból, hogy Csáky műfaji szempontból nemcsak a gúnyirat-irodalomra („gyalázkodó versek”³ és „szitkozódásokkal teli könyvek”⁴) utalt a levélben, hanem a prédikátor-irodalomra is („a beszéd bűzét és a csúfos gyalázást múlasszátok el, [te] a szerénységre és a keresztény jótekonyságra emlékeztess, s a jámborságot tanítsátok az Isten ígéjében, amint illik”⁵), amelyet élesen el akart határolni az előbbtől. Minthogy „akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pántolódást: falun, városban, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, praedicatoroktól a praedicáló székéből sok káromlásokat és módnélkül való kárpálódásokat a két religio, ugymint a calvinista és ariana religión valóktól disputalast hallottál volna.”⁶

A marosvásárhelyi Borsos Sebestyén krónikájából való idézet, amelyről nem állapíthatjuk meg egészen pontosan, melyik időszakra vonatkozik, a tanácski jegyzőkönyvek alapján az 1566. évi Kolozsváron is fedni látszik a tényeket, ahol a centumpaterek négyszer is végeztek erről.

1) „Látja a város [...], hogy a pap urak és prédikátorok vetélkedése s egymás ellen való prédikálása mily rettenetes botrányt okoz, mely mind inkább kimegy a nép közé, a minek eltávoztatására az ország meghatározta, hogy a plebánus hivassék gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szünjenek meg az egymás ellen

¹ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998, Balassi (Humanizmus és Reformáció, 25), 200.

² Uo., 25. „Id quod Serenissimus princeps noster in publica synodo Albae graviter praemonuit fertque aegrius...”

³ Uo., 25. „famosos versiculos”.

⁴ Uo., 25. „libellos convitiis scatantes”.

⁵ Uo., 200. „a linguae virulentia et turpi maledicentia cessetis ac modestiae caritatisque christianae memores, pietatem in Dei verbo, ut par est, docere debeatis.”

⁶ Mikó Imre (szerk. és kiadja): *Erdélyi történelmi adatok*, I. Kolozsvár, 1855, 29.